

УДК: 94:[061.1:364.4-053.2](477).1921/1929

В.В. Олянич

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ФОРМИ МЛИНАРСЬКОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В УСРР 1920-х рр. XX ст.

Стаття присвячена дослідженню організаційних форм млинарського підприємництва в УСРР у 1920-х рр. Велика увага приділяється вивченню історії трансформації млинарства в контексті націоналізації та згодом денационалізації цієї самобутньої галузі промислового підприємництва в містах і селах України. У статті висвітлюється роль і місце приватного млинарства в економічному житті країни, його питома вага у виробництві продукції харчової промисловості, а також приватне млинарство порівнюється з кооперативними і державними формами.

Ключові слова: млинарство, млин, неп, борошномельна промисловість, приватне підприємництво.

Статья посвящена исследованию организационных форм мельничного предпринимательства в УСРР в 1920-х гг. Большое внимание уделяется изучению истории трансформации млинарства в контексте национализации и впоследствии денационализации этой самобытной области промышленного предпринимательства в городах и селах Украины. В статье освещается роль и место частного млинарства в экономической жизни страны, его удельный вес в производстве продукции пищевой промышленности, а также частное мельничное сравнивается с кооперативными и государственными формами.

Ключевые слова: мельничное, мельница, неп, мукомольная промышленность, частное предпринимательство.

The article deals with the organizational forms of the mill business in the USSR in the 1920's great attention paid to the study of history mliarstva transformation in the context of the nationalization and subsequent de-nationalization of the original field of industrial enterprises in towns and villages in Ukraine. The article describes the role and place of the private mliarstva in the economic life of the country, its share in the production of food industry products, as well as private mill compared with the cooperative and state forms.

Key words: mill, mill, the NEP, the milling industry, private enterprise.

Метою статті є вивчення історії трансформації млинарства в контексті націоналізації та згодом денационалізації цієї самобутньої галузі промислового підприємництва в містах і селах України.

Проблема розвитку борошномельної промисловості в Україні є актуальною, тому дослідження організаційних форм млинарського підприємництва в період непу є важливою ланкою на шляху розвитку сільського господарства в Україні.

Проаналізовано архівні дані, періодичні видання 1920-х рр., а також сучасні дослідження.

Виклад основного матеріалу. Радянська влада дозволила вільний обмін, купівлю та продаж продукції, яка залишилась у селян після сплати натурального податку. Постанова Раднаркому УСРР від 19 квітня 1921 р. не забороняла також ремісникам і кустарям продавати їхні

вироби [9, 1921. - №7, Ст.193.]. Декрети та постанови початку 20-х рр., які зазвичай ототожнюють з нормативно-правовою базою становлення непу, фактично обмежували вільну торгівлю, позаяк діяла умова – виконання натурального податку. Жоден законодавчий акт, за винятком повноважень кооперації, не створював тоді передумов для вільного виробництва та вільного обміну власної продукції борошномельної галузі промисловості. 23 листопада 1921 р. ВУЦВК видав постанову «Про оголошення націоналізованими підприємства», які до 21 червня 1921 р. були передані на баланс державних органів влади [9, 1921. - №24, Ст.697]. Вона юридично позбавила права власності приватних осіб на дрібні підприємства – млини, олійниці, крупорушки, переробні заводи тощо. Приватні підприємства, які не потрапили до реєстру державних закладів, підлягали реєстрації в Уповнаркомпраці, котрий здійснював контроль за їх роботою згідно декрету Раднар-

кому УСРР від 2 лютого 1922 р.[9, 1922. - №5, Ст.78] Заможний селянин не мав права будувати млина на власній земельній ділянці, тому що закон «Про трудове землекористування» від 27 травня 1922 р. заборонив йому вільно «розпоряджатися землею» [9, 1922. - №26, Ст.388]. Постанови ВУЦВКу від 15 лютого 1922 р. «Про дрібну промисловість»[9.4, 1922. - №7, Ст.123] та від 6 червня 1923 р. «Про встановлення прав на промислові підприємства»[9,1923. - №22-23, Ст.335] регулювали право власності, беручи до уваги кількість найманих робітників та потужність двигунів, які використовувалися, а з іншого боку залишали без змін попередні нормативно-правові акти стосовно статусу націоналізованих. 30 квітня 1925 р. РНК УСРР та ВУЦВК дозволили подавати скарги з вимогами про денационалізацію млинів тощо. 10 серпня 1927 р. влада заборонила приймати скарги у справах повернення промислових підприємств колишнім власникам, а уже подані мали розглянути окривконками. Вони мали право повертати їх з власної ініціативи, якщо на підприємстві працювало п'ять робітників з одним механічним двигуном або десять без двигуна[9, 1927. - №42, Ст.186]. Економічне обмеження приватника відбувалося з політично-ідеологічних міркувань, переслідуючи класову мету – не допускати реставрації та розвитку капіталістичних відносин. Така позиція влади не сприяла економічному відродженню промисловості та швидкому подоланню так званого «товарного голоду», наповненню внутрішнього ринку продовольчих товарів.

Соціально-економічні обмеження приватних підприємств за класовими ознаками (кількість найманих робітників, наявність двигунів, їх потужність) були наслідком впровадження ідеологічної доктрини більшовизму про будівництво соціалізму, а в практичній площині інерцією революційного гасла про «експропріацію експропріаторів». Націоналізація промисловості не лише позбавила фактичної власності, а також повноцінного права на повернення дрібних фабрик і заводів тим особам, для яких вони становили засіб матеріального самозабезпечення. Радянська влада, проголошуючи неп, дозволила оренду конкретних підприємств, які належали колишнім власникам. Так, у листопаді 1921 р. в УСРР діяло 1613 дрібних орендних промислових підприємств, з них 1024 використовували приватні особи, 256 – передали кооперації, 115 – «трудоим артілям», державним органам лише 13 закладів, а за організаційною формою підприємницької діяльності переважали млини – 1160 [10, с. 130]. Протягом 1922-1925 рр. вони становили 80%

загальної кількості орендованих промислових підприємств, а у жовтні 1927 р. борошномельна галузь мала 3468 закладів, з них 62,5% орендували приватні підприємці[10, с. 131]. На початку 20-х рр. орендарами були переважно колишні власники млинів, які, не звертаючи уваги на кабальні умови оренди, уклали з державними органами угоду, щоб зберегти матеріальну базу підприємства від демонтажу та пограбування. Наприклад, 1 вересня 1923 р. Катеринославський губраднаргосп передав в оренду 202 підприємства, з них колишнім власникам 61%, державним установам 17%, приватним особам 17%, кооперації 6% до загалу[14, с. 85-86].

За соціально-економічними ознаками та умовами реєстрації в Україні діяли приватні, орендні, кооперативні та державні млини, а за організаційно-технічними характеристиками – вітряні, водяні, парові, механічні, навіть «воляні», тобто з використанням живої сили тяглової робочої худоби – волів. Так, у березні 1925 р. на Коростенщині діяло 617 млинів, з них 74 парових, 117 «воляних», 426 вітряних, на яких працювало 1230 осіб[15, Ф.539, Оп. 4, Спр. 360, Арк.68]. Валова продукція кустарної промисловості Коростенської округи досягла тоді 18 млн крб., з них борошномельна посідала 19%[15, Ф.539, Оп. 4, Спр. 360, Арк.86]. Статистичні відомості про кількість млинів коливалися протягом 20-х рр., тому що відбувалося закриття приватних, консервація державних підприємств, а також створення державних борошномельних трестів (Український борошномельний трест - Укрбут, Хлібопродукт), регіональних об'єднань. В Україні у 1924 р. 48% товарних млинів, тобто підприємницького характеру, належало приватному сектору, вартість яких становила 13 млн довоєнних карбованців[13, с.34-36]. За даними Наркомвнуторгу УСРР у 1925 р. було 824 товарних млина, за матеріалами Укрбут від 424 до 689, а за підрахунками ЦСУ УСРР 523 борошномельних підприємства[4.17, с. 57-58]. Цифра 523 зустрічалася в інших публікаціях 20-х рр., але по соціально-економічних секторах: 160 (31%) належало державним закладам, 107 (20,5%) кооперації, а 256 (48,5%) використовував приватний підприємець[11, с.41-43]. У 1925 р. з 4599 підприємств нижчецензової промисловості, тобто дрібної, приватнику належало майже 93%[7, с.108-117], відтак його роль і місце у виробництві товарної продукції були вагомими.

Ставлення державних органів до приватних власників-підприємців, що займалися млинарством, було класовим, упередженим. Від них,

крім сплати традиційного мірчука, тобто частки від обсягу перемолоченого селянського хліба, вимагали своєрідні надподатки. Восени 1924 р., коли валовий збір зернових видався замалим, держава вдалася до безпосереднього вилучення 40% продукції приватних мірошників. На Київщині в листопаді 1924 р. за рахунок чергової продрозверстки було стягнуто 88 тис., а в грудні 50 тис. крб.[5, с. 48] Реквізиція борошна в рахунок 40% призупинила діяльність приватних млинів в Білоцерківському та Уманському районах, а також в Одеській губернії. У 1925 р. на деяких приватних млинах Волинської губернії прокотилися страйки, викликані посиленням податкового тиску на приватника, конфіскаціями мірчука за класовими ознаками.

Робота приватних млинів, особливо товарних, перебувала під наглядом контрольно-ревізійних та податкових органів, які виконували політичну функцію «класового обмеження» та «витіснення» приватника з борошномельного ринку. «Представники РСІ вважали за необхідне створення таких умов для приватного товарного борошно виробництва, - наголошувалося на одній з нарад в наркоматі Робітничо-селянської інспекції, - щоб воно не було більш прибутковим, ніж інші галузі орендної промисловості, а також посилити роль державного борошноперемолу і досягти найбільшого завантаження млинів, що перебували у підпорядкуванні держави»[11, с.41-43]. ВРНГ УСРР також пропонувало низку заходів, спрямованих на обмеження приватного млинарства: зробити приватні млини контрагентами Укрбу, зменшити ціни на державних млинах на 11-12 коп. за пуд перемолу, щоб переманити селян. Подібні заходи негативно вплинули на діяльність приватного сектору борошномельної промисловості в Україні. Дрібні і середні млини зупиняли роботу, а потужні потрапили в поле зору державних органів. «Помітна минулого місяця в Одеській окрузі закупівля куркулями та приватними торговцями зерна для перемолу на борошно і спекулятивна конкуренція приватника на хлібозаготівлях, - повідомляла преса у 1927 р., - тепер майже зникла завдяки закриттю в місті і в районах приватних млинів»[12, с. 58]. Фактична ліквідація приватних млинів звужувала важливу галузь хлібопостачання міста, а також інших галузей народного господарства.

Кооперативні млини діяли при центральних спілках і товариствах основних видів кооперації. Офіційна статистика враховувала кількість кооперативних млинів за видами кооперації. Так, станом на 1 жовтня 1926 р. центральні робітничі кооперативи мали 6, міські робітничі кооперативи 16, транспортні споживчі кооперативи 2,

сільські споживчі товариства 117, сільськогосподарська кооперація 870, кустарно-промислова 209 млинів[2, с. 153-160], за технічними характеристиками це були водяні, вальцеві та вітряні промислові підприємства, які потрапили до кооперації внаслідок націоналізації млинів на початку 20-х рр. Їх роботою керували центральні кооперативні спілки _ «Сільський Господар» та «Вукоопспілка», хоча вони мали лише по 2-3 млини у безпосередньому користуванні. «Усе це потрібно для того, - писав у 1928 р. оглядач Л. Осятинський, - щоб більшої ваги набрала кооперація в справі перемолу зерна, щоб виступи кооперативних млинів на хлібному ринку направляла держава, та щоб відновлялися поволі основні капітали кооперативного млинарства, бо нижчі кооперативні організації, не маючи підмоги, мало досі дбали по млинарство»[6, с.12-14]. Кооперативна система мала тоді близько 400 млинів, які орендувала на суму 1 млн крб., але за добу вони переробляли 200 тис. пудів зерна, за рік 40 млн пудів[6, с.12-14]. Млини сільськогосподарської кооперації, кількість яких за два роки зменшилася майже у два рази, склалися з двох видів: товарні, що мали право самостійно заготовляти зерно та перемелювати на борошно для ринкового продажу, а також млини сільського розташування, які обслуговували переважно село. Товарних було близько 30, які за добу переробляли 60 тис. пудів, решту становили сільські дрібні млинарські підприємства. Борошно товарних млинів збувалося централізовано через торговий апарат «Сільського Господаря», котрий підпорядковувався плановим завданням Наркомвнуторгу. Хлібозаготівлі кооперації також регулювали державні органи, тобто кооперативні млини були підконтрольні. «Хлібопродукт» та «Укрхліб» видавали дозволи на відкриття млинів, тобто на перемол селянського зерна.

Основною організаційною формою розвитку підприємницької діяльності в галузі борошномельної промисловості в Україні були орендні млини, а їх користувачами ставали колишні власники. Борошномельна та олійна галузь орендної промисловості переважала за кількістю підприємств та сумою орендної плати – 76,3% усієї орендної плати у 1924/25 р. Орендні підприємства на 74% використовувалися приватними особами, а доля приватного капіталу в борошномельній галузі сягала тоді 78,2%[3, с. 84,87] Ця галузь залишалася ключовою, якщо простежити питому вагу її продукції серед приватної промисловості. Так, у 1925/26 р. продукція приватної ценової та нижчеценової промисловості сягала 182 млн крб., з них хар-

чосмакова дала 140,2 млн, у тому числі борошномельна 122,3 млн крб.[8, с.48] Адміністративні та економічно-фінансові заходи обмеження приватника, які активно використовувалися наступного року, негативно позначилися на діяльності приватної промисловості. Загальна вартість продукції приватної промисловості у 1926/27 р. становила 116,8 млн крб., з них борошномельної 56,4 млн крб., тобто зменшилася у два рази, що означало скорочення внутрішнього споживчого ринку наприкінці 20-х рр. Борошномельна продукція становила дві третини вартості продукції нецензової промисловості у 1925-1927 рр.[15, Ф.539, Оп.5, Спр.1327, Арк.82] У 1925 р. виробничі потужності млинів в Україні переробляли протягом року близько 155 млн пудів, а трест «Укрбут» лише 35,3% [4, с.57-58], тобто трохи більше третини, тому роль і місце приватника залишалися провідними, відтак політика його обмеження та витіснення, яку неухильно здійснювала радянська влада, була з економічної та соціальної точок зору деструктивною. У 1928 р. голова ДПУ В.А.Балицький, розглядаючи методи боротьби з приватником, вважав мірчук натуральним податком з перемеленого борошна, тому вимагав застосування репресій з метою його масового вилучення на селянських млинах [15, Ф.1, Оп.20, Спр.2779, Арк.9]. На млинах Кременчуцької округи взимку 1929 р. приватникам заборонили брати з селян натуральну плату, тобто мірчука, а також обмежили обсяги перемелення зерна – від 10 до 15 пудів на руки [1, с. 63], мотивуючи подібні дії боротьбою із спекуляцією хлібом.

Функціонування системи млинарського підприємництва в УСРР періоду непу відбувалося на базі приватних, орендних, державних, кооперативних млинів. За соціально-економічним статусом цих дрібних підприємств переважали приватні форми організації підприємницької виробничої діяльності. Кількісно переважала приватна орендна борошномельна промисловість, на підприємствах якої перероблялася основна маса зерна селянських господарств. Державна борошномельна промисловість виникла шляхом націоналізації приватних млинів на початку 20-х рр., а будівництво нових державних млинів та елеваторів припадає на другу половину 20-х рр. Так звані товарні млини, до складу яких переважно входили державні та кооперативні, забезпечували борошном міське населення та частково обслуговували селян, а решта млинів діяла в сільських районах. Ліквідація приватних млинів та обмеження загалом приватної борошномельної промисловості по-

рушили баланс забезпечення хлібом міського населення, кількість якого неухильно зростала.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Переважна більшість млинів потрапила до орендного фонду, але колишні власники намагалися їх повернути, що свідчило про бажання займатися приватним промисловим підприємництвом. Нормативно-правова база не дозволяла широко розвернути приватний бізнес, але навіть орендна форма млинарства доводить історичний факт функціонування селянського промислового підприємництва в галузі борошномельного виробництва. Млини, які діяли в селах, були центральною промисловою спорудою, довкола яких розвивалися інші галузі сільського господарства. Суцільна націоналізація, яка тривала протягом 1920-1922 рр., суттєво підірвала соціально-економічні основи селянського млинарства в Україні, а подальша політика класового обмеження та згортання приватного підприємництва, особливо наприкінці 20-х рр., остаточно зруйнувала цю самотутню галузь та уклад сільського повсякденного життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. Збірник документів і матеріалів, друге видання, стереотипне. - К., 1993.
2. Кооперація на Україні в 1925-26 році. Статистика України №148. - Х., 1929.
3. Литвак Н. Состояние арендной промышленности Украины в 1924-25 г. и перспективы ее развития // Хозяйство Украины. - 1926. - №7.
4. Мукомольная промышленность // Хлебное и мукомольное дело СССР. - 1925. - №9-10.
5. На Киевщине // Хлебное и мукомольное дело СССР. - 1925. - №1.
6. Осятинський Л. Млини та с.-г. кооперація // Кооперована громада. - 1928. - №2.
7. Пышнев В. К вопросу о перспективах развития маслобойной промышленности в связи с сырьевыми затруднениями // Хозяйство Украины. - 1927. - №1.
8. Свержин Л. Приватна промисловість України // Більшовик України. - 1928. - №18.
9. Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины (далі – СУ України).
10. Сушко О.О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду непу (1921-1928): історико-теоретичний аспект / О.О.Сушко. - К.:Преса України, 2003. - 251с.
11. Хроника // Хлебное и мукомольное дело СССР. - 1925. - №6.

12. Хроника внутренней жизни // Советское мукомолье и хлебопечение. – 1927. - №.
13. Цорфас С. Как восстановить основной капитал товарного мукомолья Украины // Хлебное и мукомольное дело СССР. – 1925. - №4-5.
14. Шевченко Е. Арендная промышленность Екатеринославщины // Хозяйство Украины. – 1924. - №14-15.
15. ЦДАВО України.